

MURABBIY

ILMIY-MA'RIFIY JURNAL

“MURABBIY”

**ILMIY-MA'RIFIY
JURNAL**

Issue:1 2021 | №1, 2021

<https://science.jspi.uz/>

Chief Editor:

S.Nazarkasimov, Doctor of Philosophy (Ph.D) in Sociology, Vice-Rector of Jizzakh State Pedagogical Institute, Uzbekistan

Deputy Chief Editor:

A.Turaev, senior teacher of Jizzakh State Pedagogical Institute, Uzbekistan

Members of the editorial board:

Sh.S.Sharipov - Professor

B.M.Ochilova - Professor

D.Khodjimetova - assistant professor

A.Pardaev - assistant professor

M.N.Khoshimkhonov - assistant professor

A.I.Saidkasimov - assistant professor -

F.K.Akhmedov - assistant professor

B.E.Toshboev - assistant professor

I.N.Akhmedov - PhD

D.Salimova - PhD

N.N.Alimov - assistant professor

M.Saidov - Ph.D.

X.Maxammadiev - teacher

Editorial Representative:

Abrar Turaev

Jizzakh State Pedagogical Institute,
Uzbekistan

Phone: +998933091877

e-mail: ijtimoiy2017@mail.ru

**ONLINE ELECTRONIC
JOURNAL**

“Murabbiy” ilmiy-ma’rifiy jurnali
“Mentor” scientific-educational
journal

Научно-просветительский
журнал “Наставник”

Indexed By:

Published By:

<https://science.jspi.uz/>

Jizzakh State Pedagogical
Institute, Uzbekistan

MUNDARIJA / CONTENTS / СОДЕРЖАНИЕ

№	MUALLIFLAR/ AUTHORS / АВТОРЫ	MAQOLA NOMI/ ARTICLE TITLE/ НАЗВАНИЕ СТАТЬИ	SAHIFALAR/ PAGES/ СТРАНИЦЫ
1	<i>Қирғизбоев Муқимжон</i>	Камбағаллик – XXI аср муаммоси	6-14
2	<i>Очилова Бахти Мурадовна</i>	Демократик кадриятлар ва ўзини-ўзи бошқариш	15-25
3	<i>Муҳаммадиев Нурмуҳаммад Эргашевич</i>	Жамиятнинг янгилинишида фалсафа илмининг методологик аҳамиятини янада оширишнинг долзарб масалалари	26-30
4	<i>Ахмедшина Фания</i>	Проблема выравнивания положения женщин и мужчин (опыт Узбекистана и зарубежных стран)	31-35
5	<i>Анварова Маърифат Нарзуллоевна</i>	Использование инновационных технологии при обучении арабскому языку	36-42
6	<i>Tilavova Malika Mataramovna</i>	Inversion is a bridge to the wonders of the language world	43-50
7	<i>Худойназаров Сардор</i>	Консультатив психология бўйича мутахассислар тайёрлаш муаммолари	51-54
8	<i>Ғофуров Жасур Исақович</i>	Уструшонанинг илк ўрта аср хунармандчилигига доир	55-58
9	<i>Ибрагимов Солижон Эргашевич</i>	Баркамол авлодни шакллантиришда гўзаллик тушунчасининг аҳамияти	59-63
10	<i>Севостьянов Дмитрий Анатольевич</i>	Инверсивные отношения как диалектический когнитивный конструкт	64-67
11	<i>Muhammadsidiqov Muhammadolim Muhammadroziq o'g'li</i>	Integratsiya tushunchasi: mazmun va mohiyati	68-77
12	<i>Ҳолиқова Рахбархон</i>	Ижтимоий-гуманитар соҳа	78-81

INTEGRATSIYA TUSHUNCHASI: MAZMUN VA MOHIYATI

*Muhammadsidiqov Muhammadolim Muhammadroziq o’g’li,
Xalqaro Islom Akademiyasi professori, siyosiy fanlar doktori*

Annotasiya

Bu ishda G’arb olimlari ishlab chiqqan integratsiya haqidagi nazariyalar ko’rib chiqiladi va qiyosiy tahlil qilinadi, shuningdek ularning Markaziy Osiyo hududida mavjud bo’lgan integratsiya jarayonlariga qo’llanish imkoniyati o’rganiladi. Afsuski, ushbu tadqiqot hajmi bu sohadagi barcha ilmiy tadqiqotlar yo’nalishlarini to’liq tahlil qilishga imkon bermaydi, shu bois o’tgan asrning 50–70-yillarida shakllangan va asosiy mavzui Yevropa ittifoqini yaratish va chuqurlashtirish muammosi bo’lgan asosiy klassik konsepsiyalar bilan cheklanamiz.

***Tushunchalar va tayanch iboralar:** xalqaro munosabatlar, jahon siyosati, globalashuv, tendensiya, mintaqaviy integratsiya, global erkin savdo, dezintegratsiya, S. Xoffman, E. Xaas, U. Rayker, U. Fisher, federalizm, funksionalizm, kommunikatsiyaviy yondashuv, neofunksionalizm.*

Hozirgi dunyoning rivoji xalqaro hamjamiyat tizimidagi olamshumul o’zgarishlar, jumladan ikki qutbli dunyoning qulashi va jahon geosiyosiy xaritasidagi o’zgarishlar bilan ifodalanishi mumkin. Bularning barchasi birgalikda davlatlar tomonidan yo’qotilgan muvozanatni kollektiv xavfsizlik va iqtisodiy hamkorlikning yangi shakllari bo’lmish integratsiyaviy tashkilotlardan izlashga undadi.

Hozirgi zamon integratsiya jarayonlarining o’chog’i G’arbiy Yevropadir, bu yerda integratsiya oxirgi o’n yilliklarda eng baland nuqtaga yetdi. Shu sababli ham mavjud adabiyotlar Yevropa integratsiyasini keng yoritadi. Biz Yevropa siyosiy integratsiyasida mavjud bo’lgan yondashuvlar – federalizm, funksionalizm, kommunikatsiyaviy yondashuv va neofunksionalizmning mohiyatini ochib berishga harakat qilamiz.

Xalqaro hamjamiyatning XX asr yakuni va XXI asr boshidagi rivoji dunyoning barcha mintaqalarida (Avstraliyadan tashqari) davlatlararo integratsiyaviy tuzilmalarning shakllanishi bilan izohlanishi mumkin. Hozirgi kunda suveren davlatlarni birlashtiruvchi o’ndan ortiq shu kabi birlashmalar mavjud. Vaqt o’tishi bilan davlatlarning turli sohalardagi hamkorligi ular o’rtasida mavjud bo’lgan yondashuvlarning yaqinlashuviga va bu oxir-oqibat ular o’rtasida kamida mintaqaviy tuzilmalarning shakllanishiga olib keladi. Bu hol esa integratsiyaviy tuzilma hisoblanmish siyosiy va ilmiy fenomenni atroflicha o’rganishni taqozo

etadi. Bunday ilmiy izlanuv har qanday holda ham Markaziy Osiyo va O‘zbekiston manfaatlari nuqtai nazaridan amalga oshirilishi lozim.

Mazkur muammoni o‘rganish bilan jahon iqtisodiyoti, shuningdek boshqa fanlar sohasidagi ko‘plab olim va mutaxassislar shug‘ullanganlar. Nazariyotchilar tadqiqotlarning bosh obyekti sifatida ko‘plab xilma-xil integrasion qarash va nazariyalar rivojlanishi uchun boshlang‘ich nuqtaga aylangan Yevropa mintaqaviy integrasion jarayonini tanlaganlar.

Ta’kidlash lozimki, «integratsiya» tushunchasining o‘zi (lotincha «integrare» – «butunga aylantirish», «integer» – «butun», «integratio» – «tiklash», «yaxlit narsani to‘ldirish») nisbatan yaqinda paydo bo‘lgan. Mashhur amerikalik iqtisodchi F. Maxlup ushbu terminning kelib chiqish tarixini kuzatishga urinib, u 1942 yildan avval paydo bo‘lmaganligini, ammo xalqaro iqtisodiy munosabatlar – xalqaro savdo, kapitallar harakati, moliyaviy soha kabilarda tezda foydalanila boshlaganligini aniqladi.

«Integratsiya» umumlashma tushunchasi quyidagicha ifodalanishi mumkin: bu jamiyat, davlat tuzilmalarining davlat doirasida yoki kengroq davlatlararo jamoaga birlashishi, qo‘shilishidir. Davlatlararo integratsiya hokimiyatning yangi institutlarini tashkil qilish va ularga milliy organlar huquqlarining bir qismini berish orqali yuz beradi.

Turli tadqiqotchilarning integratsiya nazariyalari integratsiya jarayonining mazmuni va shakllarini o‘ziga xos talqin etishi bilan o‘zaro farqlanadi. Yevropa tarixida Yevropa davlatlarini birlashtirish g‘oyasiga asoslangan ko‘plab turli-tuman loyihalar topiladi. Turli asrlarda va turli maqsadlar qo‘yib, jamoatchilik oldida integratsiya loyihalarini ilgari surgan arboblar orasida Fransiya qiroli Go‘zal Filippning legisti Per Dyubua (XIV asr), Chexiya qiroli Irji Podebrad (XV asr), Genrix IX ning maslahatchisi gersog Syulli (XVI asr), mashhur ingliz kvakeri Uilyam Penn (XVII asr), publisist va anarxosindikalizm mafkurachisi Per-Jozef Prudon va «Yevropa Qo‘shma Shtatlari» shiorini birinchi bo‘lib ilgari surgan yozuvchi Viktor Gyugo, 1922 yildayoq «pan-Yevropa» g‘oyasi bilan chiqqan Avstriya grafi R. N. Kudenxove-Kalergi hamda bu g‘oyani amalga oshirishga uringan Fransiya bosh vaziri Aristid Brian kabilarni keltirish mumkin.

Biroq Yevropa mamlakatlarini birlashtirish jarayoniga oid ushbu tadqiqotchilarning barcha xilma-xil takliflari Ikkinchi jahon urushi oxirida Yevropa mintaqada joylashgan davlatlarni birlashtirish rejalarining amalga oshishiga ob’ektiv ravishda imkon bergan vaziyatda qolgan Ikkinchi jahon urushining oxirigacha hayotga amalda siyosiy joriy etishni talab qilmay faqat nazariy shaklda bayon etilganicha qolgan edi. Yevropaliklarning milliy suverenitetga ustuvorlik bergan davlat-millatlardan ko‘ngli qolishi Umumiy Yevropaning tashkil qilinishiga asosiy

turtki bo‘ldi. Milliy davlatlarga nisbatan salbiy munosabat asosan millionlab odamlarning qurbon bo‘lishiga olib kelgan Birinchi jahon urushi tufayli yuzaga kelgan edi. Aynan shu kayfiyatlar Yevropa davlatlarini birlashtirish loyihalari paydo bo‘lishiga olib keldi. Bu loyihalar integratsiyaga oid ilmiy maktablar yuzaga kelishi bilan mustahkamlandi. Ushbu maktablar aslida yangi dunyoviy tartib o‘rnatilishi zarurligining, shuningdek Yevropa va xalqaro hamjamiyatni rivojlantirishning urushni inkor etuvchi va tinchlikka da’vat qiluvchi ancha oqilona yo‘lga ehtiyoj mavjudligining dalili bo‘lgan turli model va nazariyalarni ishlab chiqdilar.

Agar integratsiyaga oid nazariy tafakkurning shakllanishi va rivojlanishida sezilarli ahamiyatga ega bo‘lgan nazariy yo‘nalishlarni xronologik tartibda qo‘yib chiqadigan bo‘lsak, birinchi o‘rinni G‘arbiy Yevropada Federativ Ittifoq tashkil qilish tarafdorlarini birlashtiruvchi hamda Yevropa integratsiya jarayonini tadqiq etish va tahlil qilishga eng ko‘p darajadagi siyosiy yondashuv bo‘lgan federalizm birinchi o‘rinni egallaydi.

Mazkur konsepsiya vakillari Yevropa birlashuvini amalga oshirish g‘oyasida federal prinsipdan foydalanganlar. Bu prinsip «hokimiyat tarmoqlarini umumiy (markaziy) va mintaqaviy (mahalliy) hukumatlar har bir alohida sohada muvofiqlashgan va mustaqil bo‘ladigan tarzda taqsimlash usuli» sifatida ta’riflanadi. Boshqacha aytganda, hududiy birliklar, federalistlar fikricha, markaziy hokimiyat idoralariga o‘z vakolatlarining bir qismini beradilar, ayni vaqtda o‘zlarining yaxlitligi va muayyan darajadagi muxtoriyatini saqlab qoladilar. Bunda yangi birlashgan Yevropaning davlatlararo organlari vakolatlari alohida davlatlarning vakolatlaridan keng bo‘lishi mumkin emas. Buning oqibatida E. Uistrich «Federalizmning mohiyati barcha zarur joylarda nomarkazlashtirish (desentralizatsiya)dan iborat» deb hisoblagan. Shu o‘rinda «barcha zarur joylarda» prinsipi bo‘yicha bunday nomarkazlashtirish, aslida, Yevropa Ittifoqi to‘g‘risidagi Maastrixt shartnomasining asosiy qoidalaridan bo‘lgan subsidiarlik prinsipining mazmunini tashkil qiladi.

Shunisi e’tiborliki, federalistlar Yevropaning birlashuvi jarayoni inqilobiy xususiyatga ega emasligiga ishonar va uni tadrijiy, ilgarilama rivojlantirish zarurligini e’tirof etardilar. O‘z vaqtida G‘arbiy Yevropalik mashhur arbob, Yevropa Ittifoqi doirasida davlatlararo integratsiyaning faol kurashchisi J. Monne ta’kidlaganidek, «...Yevropa ittifoqi ham, iqtisodiy integratsiya ham bosqichma-bosqich amalga oshirilishi kerak. Kunlardan bir kun bu jarayon bizni Yevropa Federatsiyasiga olib keladi...». Shu bilan birga, bu ittifoq davlatlar o‘rtasidagi siyosiy munosabatlar sohasi bilan cheklanib qolishi mumkin emas, holbuki siyosiy integratsiyasiz, federalistlar fikricha, umuman haqiqiy integratsiya bo‘la olmaydi.

Davlatdan ustun turadigan federativ davlat g‘oyasining afzalliklariga qaramay, barcha federalistik loyihalar Ikkinchi jahon urushi tugamagunicha loyihadan nari o‘tmadi. Urushlar o‘rtasidagi davrda «Birlashgan Yevropa» to‘g‘risidagi mulohazalar mavhum-nazariy xususiyatga ega edi va umuman olganda, sof shior xususiyatiga ega bayonotligicha qolib keldi. Buni o‘sha vaqtda Yevropa birlashuvi amaldagi siyosiy voqelikka mos kelishidan hali juda uzoq ekanligi bilan izohlash mumkin. Buning ustiga, federalizm u yoki bu davlat manfaatlarini, uning tashqi siyosiy strategiyasi kabi siyosiy muhim kategoriyalarni inobatga olmas edi. Amalda esa integratsiyaviy birlashuvda ishtirok etuvchi har bir davlat mavhum umumiy maqtashlar uchun yon bermay o‘z manfaatlarini ko‘p yoki oz darajada izchil himoyalashga harakat qilardi.

Federalistik qoidalarning haqiqiy hayotdan uzilib qolishi integratsiyani o‘rganishning federalizmdan mutlaqo farq qiladigan yangi konsepsiyalari paydo bo‘lishiga olib keldi.

Milliy davlatning buzg‘unchi xususiyatiga qarshi chiqqan, ammo federalistik yondashuvdan ancha farq qiluvchi ikkinchi yo‘nalish funksionalizm nazariyasi edi. Bu nazariya klassik ko‘rinishda D. Mitrani asarlarida o‘z ifodasini topdi. Olim buning uchun, federalistlar qilganidek, Yevropa davlatlari o‘rtasidagi mojarolarni tugatish usullarini topishga intildi hamda buning uchun xalqaro hamjamiyat tizimining ideal shaklini izlash emas, balki u bajarishi kerak bo‘lgan funksiyalarni ochib berish kerak, deb hisoblardi.

Shunday qilib, D. Mitranining fikricha, bir necha o‘n yillar mobaynida shakllangan xalqaro munosabatlar tizimi haqidagi tasavvurlarni o‘zgartirish va yangilash hamda buning o‘rniga pirovard maqsadi yalpi jahon birligi bo‘lgan «funktional muqobillik»ni taklif etdi. Mazkur nazariya Yevropa davlatlarining yaqinlashuviga olib kelgan amaliy harakatlarda o‘z ifodasini topdi.

Funktionalizmning asosiy qoidalaridan biri shundaki, millatlar o‘rtasidagi integratsiya iloji boricha nosiyosiy bo‘lmog‘i kerak, davlatlarning samarali hamkorligi va to‘qnashuvlarga yo‘l qo‘ymasligiga esa birinchi navbatda integratsiyaviy tuzilmaning barcha ishtirokchilari uchun umumiy bo‘lgan farovonlik masalalarini hal qilishda sa’y-harakatlarni kelishib olish orqali erishilmog‘i kerak. Funktsionalizm nazariyasiga binoan, integratsiya jarayonlarining rivojlanishi bevosita davlatlarning o‘zlarida namoyon bo‘ladigan muayyan vakolatlariga ega funksional tashkilotlar paydo bo‘lishiga olib keladi. Integratsiyaning oxirgi mahsuli «elementlari umumiy siyosiy ustqurmasiz ishlay boshlashi mumkin bo‘lgan funksional tizim...» bo‘ladi. Funktsionalizm vakillari xalqaro integratsiyaga an’anaviy davlatlararo hamkorlik tizimidan muayyan funksional hamjamiyatga asta-sekin o‘tish, suveren davlatlar hokimiyat vakolatlarini tashkil etilayotgan va

funksional samaradorlikka ega bo‘lgan, davlatdan ustun turuvchi tuzilmalarga berish jarayoni sifatidagi xalqaro integratsiya deb qaraydilar.

Funksionalizm tarafdorlari o‘zlarining integratsiya jarayoni haqidagi mulohazalarida inson hamda uning ehtiyoj va manfaatlari ustuvorligi qoidasidan kelib chiqqanlar. Bu manfaatlar, ularning fikricha, har qanday millat-davlatdan ustun turadi. D.Mitrani internasional (baynalmilal) tashkilotlar insonning ayrim ehtiyojlarini milliy davlatlarga qaraganda yaxshiroq qondira olishi mumkinligiga ishongan. Binobarin, odamlar o‘z ehtiyojlarini oqilona belgilamoqlari hamda ushbu ehtiyojlarni qondirish funksiyasi ishonib topshirilgan va ularni bajara oladigan institutlarni tashkil etishga ijodiy yondashmoqlari kerak.

D.Mitranining fundamental g‘oyalaridan ayrimlari keyinchalik jiddiy o‘zgarishlarga uchradi va xalqaro integratsiyaga oid eng obro‘li nazariyalardan biri bo‘lmish neofunksionalizmning asosini tashkil etdi. Bu nazariyaga keyinroq batafsil to‘xtalamiz.

Fanda o‘ziga xos kommunikatsiyaviy yondashuv, yoki «xavfsizlik hamjamiyatlari» nazariyasi ancha rivojlangan bo‘lib, uni amerikalik siyosatshunos K.Doych ilgari surgan. Bu nazariya hozirgi zamon xalqaro munosabatlarining rivojlanishidagi eng muhim qonuniyatlarini ochib bergan. Mazkur munosabatlar bo‘lmaganida Yevropa integratsiyasini nazariy jihatdan tadqiq etish mumkin bo‘lmagan bo‘lard. Shu bois biz uni batafsilroq ko‘rib chiqamiz.

Ushbu konsepsiya kommunikatsiya nazariyasi nuqtai nazaridan ko‘rib chiqiladi va unda ijtimoiy kommunikatsiyalar (aloqalar) ijtimoiy rivojlanish jarayonida milliy davlatga aylanuvchi (evolyusiyalanuvchi) mahalliy jamoalarga asos bo‘ladigan o‘ziga xos g‘ishtchalar hisoblanishi ta’kidlanadi.

K. Doych davlat ichidagi o‘zaro munosabatlar hamda xalqaro sohadagi hamkorlik o‘rtasida o‘ziga xos o‘xshashlik o‘tkazadi. Bunda davlatlar shunday «xavfsizlik hamjamiyati»ni tuzadilarki, ular «o‘zaro integratsiyaning katta darajasiga erishgan va muayyan hamjamiyat (birlik) zarurligini anglagan bir guruh davlatlar» bo‘ladi. Bunday hamjamiyat doirasida davlatlar urush yuzaga kelishi xavfini nolga tenglashtirishga harakat qiladilar, buning uchun o‘z kelishmovchiliklarini hal qilishning boshqa yo‘llarini qidiradilar va bu bilan hamjamiyat a’zolarining «tinch-totuv yashashini» ta’minlaydilar.

Davlatlararo integratsiya, mazkur yo‘nalish vakillarining fikricha, – ko‘p vektorli, ko‘p jihatli jarayon bo‘lib, uni har tomonlama o‘rganish uchun bilishning yetarlicha ko‘p usul va vositalarini qo‘llash lozim. Shu sababli, K.Doych davlatlar integratsiya tashabbuslarini amalga oshirishlari darajasini aniqlash, u yoki bu sohada ular hamkorligining amalga oshish tezligini, shuningdek ularning bu yo‘nalishdagi

sa’y-harakatlarini faollashtirishga xalal berayotgan to’siqlarni aniqlash maqsadida muayyan mezonlar tizimi kiritishni taklif qildi.

K. Doych integratsiyaviy evolyusiyaning manbai deganda individual xatti-harakatning pragmatik determinantlashganligini tushunadi. «Odamlar, – deb yozadi K.Doych, – ertami kechmi iqtisodiyot va siyosatning raqobatli o‘yinida agar koalisiya (uyushma) tuzsalar o‘z manfaatlarini yaxshiroq himoya qila olishlarini tushunib yetadilar... Siyosat va iqtisodiyotda bunday koalisiyalar ko‘p jihatdan ijtimoiy kommunikatsiyalar va madaniyatga, shaxsning tuzilishiga, ishtirokchilarning kommunikasion odatlariga bog‘liq bo‘ladi». Kommunikasion nazariya tarafdorlarining fikrlaricha, diplomatik va savdo aloqalarining yaqinroq bo‘lishi «hamjamiyat va ishonch hissini» kuchaytiradi.

K.Doych ishtirok etuvchi birliklar ichida va orasida «xavfsizlik hamjamiyati»ni muvaffaqiyatli tashkil etish uchun zarur bo‘lgan quyidagi asosiy ilk ijtimoiy-iqtisodiy omillarni keltiradi. Ularning dastlabki to‘rttasi transmilliy hamjamiyat shakllanishini osonlashtiruvchi yordamchi xususiyatga ega, ammo majburiy emas: dastlabki sulolaviy yoki ma’muriy ittifoqning mavjudligi; etnik yoki lingvistik assimilyatsiya; chambarchas iqtisodiy aloqalar; tashqi harbiy tahdid; siyosiy xatti-harakatga aloqasi bo‘lgan asosiy qadriyatlarining o‘zaro mosligi; hamjamiyat ishtirokchilariga xos bo‘lgan turmush tarzi; ancha yaqin va foydali iqtisodiy aloqalar o‘rnatilishi va muayyan yutuqlarga ega bo‘lishni kutish; loqal ayrim ishtirokchi birliklarning siyosiy va ma’muriy sohalaridagi imkoniyatlarning chuqurlashuvi; loqal bir qator ishtirokchi birliklarda (qo‘shni hududlarga nisbatan, istiqbolli integratsiya sohasidan tashqarida) ancha yuksak darajadagi iqtisodiy rivojlanish; birlashishi lozim bo‘lgan hududlar va ular ichidagi jamiyatning asosiy ijtimoiy qatlamlari o‘rtasida muhim uzluksiz ijtimoiy kommunikatsiya oqimlarining mavjudligi, ularning ayirboshlanishi va integratsiyalanuvchi birliklar o‘rtasida teng (muvozanatlashgan) taqsimlanishi; loqal bir qator siyosiy birliklar ichida siyosiy elitaning kengayishi; shaxslarning nisbatan yuqori darajadagi (geografik va ijtimoiy) harakatchanligi, loqal siyosiy sohaga aloqasi bo‘lgan qatlamlar orasida, o‘zaro kommunikatsiya va o‘zaro ta’sirlar yo‘nalishlarining ko‘pligi; kommunikatsiyalar va o‘zaro aloqalar jarayonidagi umumiy qoidalar; ishtirok etuvchi birliklar orasida guruhlar rollarining almashuvi; xatti-harakatni (ishtirokchilarning qanday ish tutishini) taxmin (bashorat) qilish mumkinligi.

Ayni vaqtda integratsiyaning jarayon sifatidagi ba’zi o‘ziga xos sifat jihatlari ham ta’kidlanadi. Ularning bo‘lmasligi, Doych fikricha, muvaffaqiyatli rivojlanish imkoniyatlarini ancha kamaytiradi:

– vaqt omiliga katta ahamiyat beriladi: integratsiya jarayonining ishtirokchilari integratsiyada ishtirok etish tufayli zimmalaridagi yukni sezishlaridan

avvalroq haqiqiy foyda olgan taqdirdagina integratsiya jarayonini [muvaffaqiyatli] deb hisoblash mumkin;

– integratsiya jarayoni aksariyat hollarda integrasion birlashmaning qolgan a’zolariga nisbatan rivojlanganroq yohud kuchliroq bir yoki bir necha siyosiy birlikdan iborat “kuch markazi” atrofida tashkil etiladi va muvaffaqiyatli rivojlanadi;

– integratsiya jarayoniga ishtirokchilar o’rtasida urushlarni psixologik jihatdan qabul qilmaslikning chuqurlashuvi xos bo’lib, yanada muhimrog’i, «harbiy harakatlarga tayyorgarlikni institusionallashtirishga va urushni qonuniy asoslangan deb hisoblashga tayyorlikning pasayishi» xosdir;

– integratsiya rivojlanishi bilan siyosiy partiyalar, diniy, iqtisodiy manfaatlar guruhlari kabilar o’rtasidagi davlat ichki ajralishi (ichki milliy ajralish) o’zining ichki milliy xususiyatini yo’qotadi va borgan sari transmilliy xususiyat kasb etadi;

– ilgari integratsiyaviy birlashmaning muvaffaqiyati ko’p jihatdan asosiy siyosiy partiya yoki fraksiyalarning muayyan yangi g’oya, shior, umummintaqaviy xususiyatga ega rejalarini maydonga olib chiqishlari bilan belgilangan.

K. Doych o’z tadqiqotida muhit sharoitining noqulayligi oqibatida yuzaga keladigan omillarni ham keltiradiki, ularda xavfsizlik hamjamiyatini tashkil qilish uchun talab etiladigan barcha sharoitlar bo’lgan taqdirda ham teskari dezintegratsiya jarayoniga olib kelishi mumkin bo’lgan integratsiya rivojlanadi. Dezintegratsiyaviy sharoitlarning ikki guruhi farqlanadi:

1) integratsiya ishtirokchilariga yuklatiladigan vazifa ko’payishiga olib keluvchi shartlar;

2) ishtirokchilarning vazifani bajara olish qobiliyatini pasaytiruvchi shart-sharoitlar.

Albatta, shunday ijobiy natijalarga qaramay, integratsiyaga kommunikatsiyaviy yondashuv ba’zi kamchiliklarga ham ega bo’lgan. Uni S. Xoffman, R. Inglxart, K. Fridrix, E. Xaas, U. Rayker, U. Fisher kabi tadqiqotchilar tanqid qilganlar.

*Birinchi*dan, K. Doych konsepsiyasining muammolariga u davlatlarning hokimiyat vakolatlari qay tariqa qayta qurilishi mumkinligini tushuntirmasligini kiritish mumkin.

*Ikkinchi*dan, mazkur metodning jiddiy kamchiliklaridan biri uning ijtimoiy kommunikatsiyalar o’sishi odamlar ongiga o’z-o’zidan ta’sir ko’rsatishini ta’kidlashidir. Biroq ob’ektiv ijtimoiy rivojlanish ziddiyatli xususiyatga ega bo’lib, ham markazga intiluvchi, ham markazdan qochuvchi tamoyillarni namoyon eta oladi.

Uchinchidan, integratsiya xususiyati va sur’atlariga jiddiy ta’sir ko’rsatuvchi ko’pgina muhim omillar kommunikatsiyaviy yondashuvdan tashqarida qolgan.

Bundan tashqari, mazkur nazariya vakillari bir necha asrlar ilgari mavjud bo’lgan voqealarni tahlil qilish asosida chiqarilgan xulosalarni qo’llaganlarki, ularni hozirgi sharoitda korrelyatsiyadan foydalanmay turib qo’llab bo’lmaydi, bu mutlaqo mumkin emas va olingan natijalarning buzilishiga olib kelishi mumkin.

Neofunksionalistik tahlil siyosiy integratsiyani nazariy o’rganishdagi yetakchi yo’nalishlardan biri hisoblanadi. Ko’pchilik hatto Yevropa integratsiyasining bugungi rivojlanishini neofunksionalistlar ishlab chiqqan strategiyaga muvofiq, Yevropa Ittifoqining o’zini esa mazkur konsepsiyaning asosiy qoidalarini tekshirish uchun deyarli ideal laboratoriya deb hisoblaydi.

Neofunksionalizmning yaratuvchisi va eng buyuk vakili E. Xaasdir. U funksionalizmning ayrim asosiy qoidalaridan foydalanib, global darajaga emas, balki mintaqaviy darajaga qo’llagan holda o’z konsepsiyasini ishlab chiqishga uringan.

Xaas o’zining «Yevropaning birlashuvi: siyosiy, ijtimoiy va iqtisodiy kuchlar» kitobida siyosiy integratsiyaga quyidagicha ta’rif beradi: «Bu – bir qancha milliy tizimlar siyosiy hayotining ishtirokchilari o’z loyalligi, maqsadlari va siyosiy faoliyatini yangi markaz tomon yo’naltirishga moyil bo’lgan, institutlari mavjud milliy davlatlarga taalluqli yurisdiksiyaga ega bo’lgan yoki bunga da’vo qiladigan jarayon». Shunday qilib, siyosiy integratsiya o’z o’lchamlari bo’yicha milliy davlatdan ustun turadigan siyosiy hamjamiyatning shakllanishiga olib boruvchi jarayon sifatida ta’riflanadi. Bu jarayonning o’ziga xos jihati uning markaziy institutlariga nisbatan loyallikning mavjudligidir.

E.Xaas keyinroq F.Shmitter bilan birgalikda yozgan asarida siyosiy integratsiya deganda milliy maydonda faoliyat ko’rsatuvchi ishtirokchilari (hukumat amaldorlari, «manfaat guruhlarining» vakillari, siyosiy arboblari, shuningdek oddiy fuqarolar)dan iborat bo’lgan hamda o’zlarini va kelajakdagi farovonligini o’z milliy hukumati va uning siyosati bilan birday hisoblamaydigan, borgan sari ko’proq darajada davlatdan ustun turadigan birlashmaga qarab mo’ljal oladigan integratsiya jarayonini tushunadi.

Neofunksionalistik tahlilga loyallik dualizmi xos bo’lib, u davlatdan yuqori turadigan tashkilotga nisbatan loyallik hamda milliy-davlat markazlariga nisbatan loyallikning parallelligida ko’rinadi. Ikki tomonlama loyallik to’g’risidagi ushbu qoida pirovard natijada integratsiyaning eng keskin muammolaridan biri bo’lmish integratsiya jarayonida milliylik (davlatga oidlik) va milliylikdan (davlatdan) ustunlikning nisbati muammosiga olib keladi.

Shundan kelib chiqib, E. Xaas ob’ektiv voqelikni inobatga oluvchi odatdagi siyosiy maqsadga muvofqlikka oid fikrlarida quyidagi xulosaga keladi: integratsiya jarayonlarining rivojlanishi Yevropaning o’zligini saqlab qolish haqidagi shiorlarga ega bo’lgan «Yevropa g’oyasi» tufayli emas, «Yevropaning buyukligi», «Yevropa sivilizatsiyasi»ning tarixiy missiyasi haqidagi mavhum mushohada oqibatida ham emas, balki muayyan ijtimoiy-siyosiy guruhlarining birlashishdan amalda manfaatdorligi, pragmatik xatti-harakati tufayli yuz bermoqda.

Bunday natija amalda ilmiy neofunksionalistik tafakkurni integratsiya jarayonida iqtisodiyot rolining muhimligini tan olishga undaydi. Ishtirokchilar manfaatlarining pragmatiklashuvi haqidagi qoidani kengaytirish siyosatni «kichik» va «katta» siyosatga ajratishga olib keladi. Ulardan birinchisi iqtisodiy o’sishni yuksaltirish zarurati bilan bog’lansa, ikkinchisi esa, obro‘, milliy nafsoniyat va shu kabilar uchun sodir etiladigan harakatlarga asoslanadi. Bu yerda yana neofunksionalizmning o’ziga xos jihatiga aylanayotgan va ushbu muayyan vaziyatda muhim nazariy muammolardan biri – iqtisodiy va siyosiy integratsiyaning o’zaro nisbati haqidagi, siyosatlarning qaysi biri – kichik yoki kattasi – ustuvor ekanligi, kattaroq ahamiyatga egaligi haqidagi masalani hal qilishdan iborat dualizm ko’zga tashlanadi.

E.Xaas va uning tarafdorlari iqtisodiy integratsiyaning rivojlanishida siyosiy tagma’no borligining dalillariga ega bo’lish uchun «tovlanish» (spill-over) tushunchasini kiritadilar. L. Lindberg fikricha, mazkur hodisa «muayyan maqsadga erishish uchun amalga oshiriladigan ushbu harakat dastlab qo’yilgan maqsadga erishilishi faqat yangi harakatlarni qabul qilish orqali ta’minlanadigan, bu harakatlar esa, o’z navbatida, faolroq harakat uchun yangi sharoit va zaruratni yuzaga keltiradigan vaziyatning yaratilishiga olib kelgan» holda mavjud bo’ladi va sh.k. Shunday qilib, integratsiya mantig’iga kengayish, qamrab olish va yangi sohalarga tatbiq etish, ijtimoiy tuzumning yanada kengroq sohalarga kirishga intilish xosdir.

«Tovlanish» konsepsiyasi, jumladan, neofunksionalistlar tomonidan integratsiyaning iqtisodiy zanjirini nazariy tarzda izohlash maqsadida foydalanilgan: masalan, erkin savdo zonasining bojxona ittifoqiga, so’ngra – umumiy bozorga, shundan keyin – iqtisodiy va valyuta ittifoqiga o’tishi. Buning ustiga, ushbu nazariya tarafdorlari iqtisodiy integratsiyani ilgarilama rivojlantirish, har qanday shubhasiz, institusional o’zgarishlarga olib keladi va siyosiy integratsiyani yangi darajaga ko’taradi, deb ta’kidlaganlar.

Shunday qilib, «tovlanish» mantig’ining mohiyati iqtisodiy va siyosiy integratsiyaning uzviy birligini isbotlash hamda iqtisodiy ittifoq muqarrar ravishda siyosiy ittifoqqa o’tishini ko’rsatishdan iborat.

Shunday qilib, barcha mavjud nazariya va ta’limotlar integratsiyaning mohiyati va elementlariga o‘z yondashuvlarini e’lon qiladilar. Ayrimlar integratsiyada siyosatning, boshqalar esa iqtisodiyotning birlamchiligini e’lon qiladilar.